

ЛЮДВИГ СЕЛИМСКИ (Велико Търново)

БЕЛЕЖКИ ЗА ЕЗИКА НА СЛОВОТО НА ЦАМБЛАК ЗА ЕВТИМИЙ

Когато Григорий Цамблак пише Похвално слово за Евтимий (1415—1418), основният закон, по който протича развоят на българския език, е преминаването на неговия морфологичен строй от синтетизъм към аналитизъм.¹ Ускоряването на езиковото развитие на прелома между XIV и XV в. може да се предполага не само за морфологията, която отдавна е привличала вниманието на историците на българския език. Когато сравняваме по-късните засвидетелствувания на думи със състоянието им в старобългарския език, установяваме много промени не само във формите, но също така и в значенията и в употребите на тези думи. Изброените промени може би трябва да свържем именно с този етап от развитието на езика, макар че такова предположение невинаги може лесно да се докаже — главно поради вероятно твърде голямата откъснатост на писмената (особено религиозната) традиция в Средновековието от говорната практика по онова време. Твърде основателно изглежда предположението на Ив. Гълъбов, че появата на значението 'лес' (вместо по-старото 'планина') на формата Гола в словото на Цамблак е „вероятно едно от най-ранните засвидетелствувания на тази типична семасиологична промяна“. Някои форми в словото, както предполага Гълъбов, са несъмнено взети от съвременната на Цамблак жива народна реч.²

Както е известно, езиковият развой се осъществява по такъв начин, че появата на новото състояние много често не изисква непременно отмиране на старото. За диалектиката на езиковия развой е характерно в много случаи съжителствуване (едновременно функциониране в рамките на една и съща система) на елементите на неизживяното още старо състояние с тези на ненапълно утвърдилото се навсякъде ново състояние. Макар ориентиран, общо взето, към едно състояние, което е характерно за българската епоха, езикът на словото на Цамблак — по силата на изтъкнатите обстоятелства — не може да не съдържа в себе си и някои

¹ Вл. Георгиев. Опит за периодизация на историята на българския език. — Изв. Инст. бълг. език, II, 1952, с. 71—116.

² Ив. Гълъбов. Цамблаковото слово за Евтимий и българският книжовен език в края на XIV в. — В: Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971, с. 78.

нововъведения. Обратно, може да се предполага, че внимателното вглеждане в думите, формите и значенията им и изследването им по сравнителноисторическия метод и особено по метода на вътрешната реконструкция (или относителната хронология) би могло да внесе малко повече яснота както конкретно върху езика на това слово като средство и за естетическо въздействие, така и върху някои по-общи въпроси, свързани с развоя на българския език.

В настоящата статия се спирам тъкмо на словото на Цамблак за Евтимий, защото методът на вътрешната реконструкция по-добре се прилага при работа с по-обширни текстове.³ Освен това Цамблак, както е известно, е един от изтъкнатите стилисти на Евтимиевата школа. Знае се например, че той употребява много синоними. Като не се съмнявам в това, че общото впечатление на изследвачите за наличие на много синонимни изразни средства у Цамблак свидетелствува по безспорен начин за неговия съзнателен стремеж към прецизна употреба на езика, за показан от него тънък усет за допълнителната, т. нар. стилистична стойност на езиковите форми, предполагам, че в този доста просторен паметник историкът на езика може да намери на много места „еднозначни“ елементи с различна хронология на появата им.

С настоящите бележки за езика на словото върху подбрани явления само се набелязва един кръг от проблеми, по които предстои още много да се работи, и то не само върху езика на този забележителен паметник, но и на много други произведения на представителите на Търновската книжовна школа.

1. АРХАИЧНИ И ИЗЧЕЗНАЛИ В ПО-НАТАТЪШНИЯ РАЗВОЙ НА ЕЗИКА ДУМИ

1. Пнсма 'буква'

В старобългарския речник думата пнсма със значение 'буква' се намира в синонимни отношения с думите бѹкѹзѹ (значение 2-ро по Пражкия речник) и кѹннѹгѹ (значение 3-о). В текста на словото думата пнсма се употребява само един път — в израза скрѹжалн же н аже на снѹ пнсмена (30.3). От посочените синонимни форми на друго място в текста на словото се среща само формата кѹннѹгѹ, но не в синонимна употреба с пнсма. Заключение за предполагаемата стилистична стойност на думата пнсма се прави въз основа на съображения от исторически характер. В старобългарския език покрай пнсма е била все пак известна и формата пнсѹ, макар че тя е била употребявана много по-рядко — в Пражкия речник тя е поместена само с едно засвидетелствуване (в хърватско-глаголическа служба на Кирил и Методий в препис от XIV в.). Много по-слабо в сравнение с пнсма е представена формата пнсѹѹ и в „Материалы...“ на Срезневски. Освен това вариантът пнсѹѹ е представлял по-друго значение: 'писмо, писмен език'. Заслужава да се отбележи оба-

³ Опирам се само на великолепното издание на паметника, извършено вещо от А. Давидов — В: Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971.

че, че формата *пнсма* е била образувана по непродуктивен модел (с наставка* -*ше*, -*шепе*) и особено обстоятелството, че повечето от образуваниите по този модел праславянски думи са били немотивирани.⁴ Най-после не ще да е бил без значение и фактът, че новообразуваната старобългарска (според някои с източнобългарски произход⁵) книжовна дума *пнсма* е принадлежала към непродуктивен, изчезващ морфологичен тип също така и от гледна точка на флексията си (принадлежала е към консонантните основи, които преминават постепенно към *-о*-основите). Затова с по-трайна жизненост, съдейки по съвременното състояние както в българския, така и в източнославянските езици, се е оказал словообразователният вариант *пнсмо*,⁶ надживял варианта *пнсма*, който е бил изтласкван от употреба преди всичко от заемката *бѣукы* (\geq *буква*). Обаче формата за ед. ч. *пнсмо* от своя страна е могла не по-малко успешно да замества употребяваната по-често в мн. число форма *пнсмена* в значението ѝ 'нещо написано, текст'. В Манасиевата хроника например вече няма форма *пнсма*, а се среща само формата *пнсмо*. Във връзка с тези обстоятелства формата *пнсма*, употребявана в старобългарски по-често в множествено, отколкото в ед. число (както и синонимната *бѣукы* — поради самия характер на десигната), се свързва в съзнанието ни най-вече със заглавието на Храбровата апология на славянската писменост — сигурно още през този ранен период е получила по-висока стилистична стойност, отколкото синонимната форма *бѣукы*. Така че това, което днес е доведено до крайност — висока стилистична стойност и крайно ниска честота на употреба на формата *пнсмена* (днес даже съчинението на Храбър се превежда „За буквите“, а не „За писмената“), — в словото на Цамблак ще е било вече налице (поне в зачатъчен вид). Това предположение се подкрепя между другото и от обстоятелството, че тук въпросната форма е употребена в непосредствен контекст с една друга дума, която също така е рядко употребявана и е с твърде висока стилистична стойност — с думата *скрнжалн*.

2. Скаблѣннѣ 'усмивка'

Друга архаична дума, която не е отбелязана в най-старите речници на славянските езици, е думата *скаблѣннѣ*. Когато питали Евтимий, кой е по-беден от него, той отговарял *скаблѣннѣмь лица*, т. е. 'с усмивка на лице' (65.8). Тази дума, която не се е запазила в книжовния български език и която не ми е известно да се намира в някой от българските диалекти, по всяка вероятност също е била по-възвишена стилистично —

⁴ F. Sławski. Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego. — Słownik prasłowiański. T. I. A—B. Ossolineum, 1974, p. 126—127.

⁵ А. С. Львов. Очерки по лексике памятников старославянской письменности. М., 1966, с. 160.

⁶ Формациите с наставка* -*мо* въобще показват на българска почва по-ясна словообразователна мотивираност. Вж. T. Szupański. Słowotwórstwo rzeczownika w bułgarskich tekstach XVII—XVIII wieku. Ossolineum, 1968, p. 113. Показателно е също така изтласкването и на формата *чнсма* (известна у Й. Екзарх и все още срещана у Ч. Храбър) от формите *число* и *четмо*.

въпреки че за всички сродни глаголни форми — чешки *šklebiti se*, словашки *škl'abit' sa* и съответстващите в руския език (там освен старобългарската форма е отбелязана и форма с пълногласие *осколабиться*) се установява, обратно, понижена стилистична стойност.

3. сънь (храмъ, цръкы)

Думата *сънь*, употребена в словото само един път, заглъхва в па-метниците на българския език вероятно също някъде през епохата на създаването на Цамблаковото слово. В текста на словото тя си поделва семантична сфера на функциониране с формите *храмъ* (употребена тук 4 пъти) и *цръкы* (употребена 11 пъти), поради което се налага да се спрем най-напред на тези форми.

По-рядко срещаната дума *храмъ* се употребява със значение, по-абстрактно от това на формата *цръкы* и с известен нюанс на по-голяма възвишеност. При две употреби (от общо 4) на думата *храмъ* за означаване на 'църква' — веднъж като институция и втори път като култова постройка — може да се допуска равностойност с формата *цръкы*: възложенѣа храмѹ 'подарѣци за църквата' (30.7) // цр(ь)квн прѣдас(тъ) скрѹвнцѣ 'предаде съкровище на църквата' (29.3) и въздвнженѹ храмъ 'издигане на храм' (62.6) // цр(ь)ковъ въздвнжет 'издигна църква' (26.1). Обаче и в двата случая на „паралелна“ употреба се забелязва повтаряне на една и съща подробност: при спрегаема глаголна форма Цамблак употребява думата с по-конкретно значение *цръкы*, а с отглаголни имена съчетава думата с по-абстрактно значение и по-възвишена стилистична стойност *храмъ*. Другите две употреби на думата *храмъ* също свидетелствуват за абстрактност и възвишеност на означаването. Какво представлява краят за християнина — „разоренѣа и впоустѣнѣа... храмѹ“, т. е. „разорение и запустяване на храмове“ (31.2). Следващата употреба на думата *храмъ* в значение 'култова постройка' се мотивира не само със съчетаването на тази дума с името на божията майка, в чиято чест е бил построен храмът (Храмъ бѣше пр(н)снод(ъ)выа х(рн)с(то)вы м(а)т(е)ре н в(о)городнцѣ 43.4) — тя е в съзвучие и с възторженото описание на местността, в която се е издигал този храм.

В същото време думата *цръкы* се употребява изключително в някаква локална функция: въ цр(ь)ковъ (41.2), въ цр(ь)квах (64.5), по цр(ь)квах (22.6), посрѣд(ъ) цр(ь)кве (1.1, 56.3, 4), wt цр(ь)кве (54.2). В такива случаи актуалната част (ядрото) на изказа не е била думата *цръкы*, например: wt цр(ь)кве нзгнанъ вы(тъ) (54.2) или wt цр(ь)кве wtгоннт сѧ (51.1).

Да се върнем прочее към думата *сънь*. Според мене тук е основателно да ѝ се приписва значението 'култова постройка' (може би не масивна), т. е. 'храм'⁷. За да се стигне до това значение, разбира се, трябва

⁷ На несъмнено синонимна употреба на думите *стб. сънь* и *храмъ* се натъкваме у Й. Екзарх в словото му за Преображение в онзи фрагмент, където Симон (по евангелие-

ва да се изхожда от първоначалното 'постройка въобще, покрив и пр.'. На свой ред това значение представлява един етап от смисловия развой на праслав. **sěňь* 'сянка' към значението, което днес се представя от формите *сенник*, *подслон* и пр. Това значение в други славянски езици се представя все още от форми, които са преки континуанти на формата **sěňь*: чеш. *siň*, словаш. *sieň*, пол. *sień*, рус. *сени*, укр. *сини*. Така че според мене словосъчетанието **законънаа сънь* (1.1) означава по-скоро '(старо) законна, т. е. (старо) заветна църква', както смята В. Киселков, отколкото 'старият завет', както приема А. Давидов.

II. АРХАИЧНИ ЗНАЧЕНИЯ НА ЗАПАЗЕНИ ДО ДНЕС ДУМИ

1. **взсхъитити* 'хвана, издигна, възхитя'

Глаголът **взсхъитити* се възстановява от причастията *взсхътень* 'хванат' (58.1) и *взсхъцень*, употребено веднъж в значение 'издигнат, възнесен' (5.2) и втори път 'обхванат, възхитен' (2.1).

Архаичното значение на глагола е било конкретно: 'хващам' (прасл. **chytiti*, *chytjo*). Други сродни (образувани с този корен) думи са *похищавам*, *хищен* и производните от тях. В текста на словото тази дума е на път да развие и абстрактното значение 'възхищавам, пленявам' от първоначално преносно 'грабвам чувството', както това личи от фрагмента *взсего видѣнѣмь възсхъценнаго гвѣрннх* (2.1), 'обхванат... от съзерцание на божественото'.

Покрай старата форма с алтернация *т : щ* (*взсхъцень*: **взсхъитити*), употребена два пъти, в словото се отбелязва и една употреба на по-нова форма без алтернация — формата *взсхътень* (58.1). Би могла да се допусне и известна смислова или поне стилистична диференциация на тези дублетни форми: когато става дума за християнската представа за възнасяне (до третѣго *взсхъцень* *бывъ н(е)в(е)се* 5. 2), или при употреба с по-абстрактно значение (*видѣнѣмь възсхъценн* — 'обхванат от съзерцание' (2.1), във всички преписи функционира старата форма с алтернация *т : щ*, а когато се отнася за конкретното значение (*от конь възсхътень* 'хванат от войници' 58.1), се употребява (общо в три преписа) новата форма без алтернация.

И така при употребата на тези форми се забелязва, че Цамблак отваря място на иновациите (възникване на едно преносно значение и поява на една нова форма), с което езикът му се доближава до новобъл-

то апостол Петър, вж. Лука IX, 33) предлага на Исус да направят три сенника — три съни (гръц. *δωρεὶς τριῶν*, лат. *tria tabernacula*) — един за него, другите два за Мойсей и за Илиа (244а 18). В този контекст се употребява още 6 пъти (244б 8, 245а 2, 7, 19; 245б 3, 8) формата *сънь* и един път синонимната форма *храмъ* (три *храмы* сътворити хошеши 244б 5—6), преведена пак като 'сенник' ('искаш да направиш три сенника'), вж. Д. Иванова-Мирчева. Йоан Екзарх. Слова, Т. I. С., 1971, с. 93. За вариацията *сънь* // *скннн* // *храмъ* в различните преписи на това слово на Й. Екзарх вж. Д. Иванова-Мирчева. Цит. съч., с. 81.

гарския. Това отношение към нововъведенията в езика той съчетава с умела употреба на архаичните форми, на които придава известна допълнителна смислова натовареност или стилистична багра.

2. Държава 'сила, мощ, власт' — област 'власт'

Думата държава е употребена в словото само един път — в заключителната формула, с която се пожелава „на Христос, на безначалния отец и на пресветия му животворящ дух слава, чъс(тъ), Д р ъ ж а в а“, т.е. 'власт, сила, могъщество' (67.1). Това значение на думата държава е старобългарско, както може да се съди по Пражкия речник, и праславянско⁸. Съвременното значение 'държава' на стб. форма държава, което освен в българския се намира още в сърбохърватския, словенския, украинския и белоруския език, е резултат от смисловия развой на праслав. **dŕžava* от общото и абстрактното (название на дейност със суфикс *-ava*⁹) към частното и конкретното независимо от това, дали този развой е протекъл вътрешносистемно или е било извършено калкиране на грц. *τὸ κράτος*¹⁰. Междинен етап на процеса представлява живото все още значение 'недвижим открит имот', срещано в някои български говори и оттам внесено в литературата от Иван Вазов и Стоян Даскалов.¹¹

Кога по-точно споменатият смислов развой е достигнал до етапа с формата държава да се изразява значението 'държава', представяно в староб. език с формата цъсдъство, не може да се твърди с увереност. Но по времето на Цамблак това значение ще е вземало участие в смисловия строеж на държава — още у Евтимий покрай царство българскоє и гръчкскоє царство се срещат вече и българскѣа дръжавѣж и гръчкскѣа дръжавѣж (Kaŕižniaski. Werke d. Euthymius, 95, 23, 197). За многозначната дума държава може да се допуска същевременно и известен елемент на архаизация или отстъпване на по-заден план на значението 'сила, мощ, власт', с което тя се среща в края на словото. Но за да е могло това значение все още да бъде представяно с формата държава, или за да е могъл изборът в словото да падне тъкмо на тази форма, сигурно е имало някакви основания. Трябва да се отдаде съответно значение най-напред на обстоятелството, че тази дума има по-ясна вътрешна форма и по-конкретно значение, отколкото синонимните сила и власт (срв. значенията на мотивиращите глаголи дръжатн и владатн). А на по-голямата яснота на вътрешната форма на думата е съответствувала и по-силна експресивност на израза, към която Цамблак никак не е бил безразличен. След това трябва да се вземе под внимание констатацията, че тук имаме употреба на интересуващата ни форма в един почти установен обрат — формула за благослов, която се среща и в дру-

⁸ F. Sławski. Słownik etym. języka polskiego. T. I. 1956, p. 196—197.

⁹ Български етимологичен речник. Т. I. С., 1971, с. 461.

¹⁰ P. Skok. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, knj. I, A—J. Zagreb, 1971, p. 448.

¹¹ Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX в. С., 1974, с. 121.

го произведение на Цамблак: прѣв(о)ж(є)стѣвѣншон прѣдстоѣа троїци — ѣнже слава, дръжава, чѣсть... (Мъчение на Йоан Нови 35.3). За предпочитането на тази формула свидетелствува между другото наличието ѝ в полския език (в паметник от XVI в.): *Waga sława i dzierzawa na wieki*.¹² Най-после римуването в тази формула на дръжава със слава е също фактор, който е способствувал формата дръжава да е продължавала да се употребява със значението 'сила, мощ, власт' дори и след като при свободна употреба е престанала да изразява това значение, поемайки вече представянето на значението 'държава'.

Думата областъ 'власт' е синоним на разглежданата по-горе дума дръжава 'власт'. В словото тя функционира също с едно архаично значение, каквото тази форма има до днес в словения език. Формата областъ, също както и формата дръжава, е преживяла семантичен развой от абстрактното ('сила, власт') към конкретното. Тя е започнала да означава 'територия, над която се простира нечия власт' (преходът е бил извършен при феодални икономически отношения). Формите със синонимна употреба областъ и власт в своя развой се диференцират (прочее, както личи от Пражкия речник, този процес настъпва още в старобългарски). Разделянето се осъществява по такъв начин, че в българския език по-кратката и по-често употребявана форма власт се свързва с по-абстрактното значение 'власт', а по-дългата и с по-рядка употреба форма областъ се асоциира с предметеното значение 'област'¹³. А преобладаването на формата власт в значението 'власт' още в старобългарския език показва, че у Цамблак значението 'власт' на формата областъ вече ще е било архаизъм и изборът тъкмо на тази форма вместо синонимната, също употребявана в словото форма власт е било мотивирано от стилистични подбуди: тя е била по-експресивна и повече е подходила за изразяване на гневния протест срещу едно такова стечение на историческите обстоятелства, поради което патриаршеската църква — свята светих — се е оказала „*асвѣтѣмъ въ областѣ*“ (51.2), т. е. била е обладана, похитена от неверните турци.

3. крѣпость 'сила, мощ, твърдост' — твърдость 'крепост'

И двете съществителни са образувани с наставката *-ость* от прилагателни. Сравняването на онези значения, с които функционират в словото, с тези в съвременния език показва, че в историческия си развой тези думи са разменили значенията си, т. е. сферите на употреба. След реформата на Евтимий книгите вече са били „*непоколебѣнѣма въ крѣпостѣи догматѣи*“, т. е. 'непоколебими в силата на догмите' (29.3).

Съществителното крѣпость е образувано от старинното прилагателно от *-оу-основи крѣпъ* (като малъ), което впоследствие е било (като пред-

¹² S. Reczek. *Podręczny słownik dawnej polszczyzny*. Ossolineum, 1968, p. 86.

¹³ За различията в семантиката на двете форми в старобълг. паметници и особено за словообразователната мотивировка на значението 'област' вж. А. С. Львов. *Очерки по лексике...*, с. 69—71.

ставител на крайно непродуктивен тип) подновено с по-продуктивна — със структурна функция — наставка *-ъкъ*.¹⁴ Подменяването на архаичния тип *крѣпъ* с подновеното *крѣпъкъ*, отбелязано в старобългарския, е създавало възможност покрай *крепост* (континуант на стб. *крѣпость*) да възникне по-късно и една по-нова формация *крепкост* (така както още в старобългарския език покрай по-старото наречие *крѣпъ* са възникнали и по-новите *крѣпъць* и *крѣпъко*). До възникването на новото образуване *крепкост* старата форма *крѣпость* е могла да има реално семантично значение, еднакво със структурното (т. е. означавала е абстрактно качество). Точно в такова значение сварваме тази форма да функционира и в словото. С появата на по-новата форма *крепкост*, мотивирана вече от живото прилагателно *крѣпъкъ*, подновило някогашното *крѣпъ*, старата форма *крѣпость* стеснява семантиката си, лексикализира се за означаване на 'крепост, Festung'. Така се установява в историята на българския език формално-семантичната диференциация *крепост*: *крепкост*, която се повтаря например в рус. *низость*: *низкостъ*, *узость*: *узкостъ* и др.

Твърдостъ 'крепост, Festung'. Семемата 'крепост, Festung' в същото време, когато формата *крѣпость* е имала реалносемантично значение еднакво със структуралното ('сила, здравина, Staerke'), е намерила реализация в друга форма — *твърдостъ*. Средновековното значение на тази форма ('крепост, Festung'), схващано много по-общо, днес се реализира в сродните формации *твърд* (съществително от ж. р., от праславянското **tvrdъ* субстантивизирано с наставката **-ь* прилагателно **tvrdь*¹⁵) и *твърдина*. Слексикализацията на образуваната по непродуктивен модел форма *крѣпость* за означаване на 'крепост, Festung' думата *твърдостъ* е била освободена да поеме изразяването на своето структурно значение, т. е. да означава само абстрактно название на качество.

От гледна точка на значенията на думите *крѣпость* и *твърдостъ* езикът на Цамблак стои по-близо до старобългарския, отколкото до новобългарския език.

III. СИНОНИМНИ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ НЯКОИ ЛЕКСИМИ

1. ЖИЗНЬ — ЖИТНѢ — ЖИВОТЬ

Ако се абстрахираме от два случая на употреба на формата *житѣлство* като синоним на *житнѣ* 'живот' (в единия случай това се потвърждава и от появата на *житнѣ* вместо *житѣлство* в преписи В и П), в конкурентна употреба в Словото се намират главно три форми с най-общо значение 'живот', но както ще видим, с различна семантична нюансировка и стилистична стойност на употребата им: *жизнь*, *житнѣ* и *животь*.

¹⁴ A. Meillet. Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave. Paris, 1961² p. 224—229, 324; M. Brodowska-Honowska. Słowotwórstwo przmiotnika w języku starocerkiewnosłowiańskim. Ossolineum, 1960, p. 192—6.

¹⁵ A. Meillet. Études sur l'étymologie. . . , p. 265—266.

Жизнь е форма с най-висока стилистична стойност, почти със сакрална употреба. С нея Цамблак си служи в случаи, когато става дума за кратковременното пребиваване на душата в човешкото тяло (възгъвъ малыа мн жзнн 63.3) или пък когато се поставя въпросът за това, че животът не е в тялото, а в изучаването на божия език (не ннако жже възгъвъ оувъръжща жзнъ, развъ в(о)гославнаго азыка оученіемъ 2.1), а накрая на Словото в едно и също изречение, в близко съседство една до друга са употребени контрастно формата с по-конкретно значение житнѣ и по-възвишената форма (с по-абстрактно значение) жзнъ: надеже н онъ житѣа нмѣ конецъ... н начало ажѣ ѡ х(рист)ѣ жзнн, т. е. 'дето е и краят на неговото (земно) битие и началото на (вечния) му живот в Христа' (67.1).

Житнѣ — най-често употребяваната в Словото форма — служи за означаване на различни начини на живеене: иночески (8.1; 21.1), апостолски (5.1), съвършен (64.9), умствен (12.2), по-добър (25.3), а на две места срещу житнѣ без отнесено към него определение в оригиналния текст преводачът е уточнил (твърде уместно), че става въпрос за духовен (9.2) или за монашески (25.2) живот, т. е. пак начин на живот. Затова нищо чудно, че агиографското съчинение е било наречено *житие*: тази форма, както виждаме, е означавала 'начин на живот', а в житийната литература предмет на изобразяване е тъкмо начинът на живеене на съответния светец.

Формата жнвотъ, която в словото се среща само един път, означава 'живеене; това че се живее' (антоним на *смърт*), което добре личи в контекста: не стоуд, тѣчѣ, нж н самын презнрает жнвот 'не само срама, но и самия живот презира' (23.3).

Посочените семантично-стилистични нюанси се забелязват и в „Мъчението на Йоан Нови“. Очевидно е това при сравняването на изразите без мала анштн са жнвота (21.1) и сладчаншн... насладншн са жнвот (6.7) с благотеченіе подаеть житію 'дава благотечение на живота' т.е. 'благопреживяване (добър начин на прекарване на живота)' (6.2). Подобна диференциация между жзнъ и житнѣ се очертава още у Йоан, Екзарх (Слова I. С., 1971). Когато става дума за вечния живот, авторът употребява по-възвишената форма жзнъ: жзнъ пнжтн бесконечнж 'да получи безконечен живот' (240 б 4). А когато има предвид земния живот, Й. Екзарх си служи с формата житнѣ: не вншж емоу жан върж възгъвъ пнжтн вндаще н, н съ нмъ възгъвъ житн семъ ходацие 'не биха му хванали вяра, като го виждаха в плът и ходещ с тях в този живот' (242 а 6—7).¹⁶

¹⁶ Срв. с обобщените от А. С. Львов значения в старобълг. паметници: жзнъ 'състояние, в което пребивава субектът или обектът независимо от своята воля' и жнвотъ 'признак, който притежава едно или друго същество'. А. С. Львов. Очерки по лексике..., с. 106—112.

2. *ОБЪТОВАТИ // ОБЪЦАВАТИ

Тук става въпрос за образувания от етимологическия минимум *вѣтъ* 'договор, вула' (с основен семантичен множител 'говорене'), от който се извежда едно твърде широко гнездо сродни думи, които поради словообразователни процеси и фонетични промени са се отдалечили една от друга и формално, и смислово. Тук принадлежат например старобълг. *вѣцати*, *вѣтнн* 'вития, оратор', *вѣтнѣль* 'съветник' и живите още *завѣт*, *привѣт* и мн. др.

Поради алтернацията *т: ш* се е затъмнила словообразователната връзка на глагола *обѣцавати* (и производните от него) с основната дума *обѣтъ* 'обещание, обет'. От думата *обѣтъ* впоследствие се образува вторично деноминативният глагол **обѣтовати*, от който е изведено и засвидетелствуваното в Словото съществително име *обѣтованіе*. Благодарение на палатализацияционната промяна при по-нататъшния развой настъпва известна стилистична диференциация между вариантите форми, каквато се констатира вече в Словото: докато *обѣцати* продължава и до днес да означава 'обещаване въобще' (вкл. и обещание за наказание или отмъщение, като на *оуды съсѣцати обѣцаващюу см* 50.4), то деноминативното образувание **обѣтовати* получава по-висока стилистична обогрненост: с този глагол (по-скоро с отглаголното име от него образувано) се изразява вече не обещаване въобще, а обещаване, произнасяно от бога, срв. израза от словото къ *земан ѡбѣтѡванїа* (34.3) преведен впрочем свободно „към обещаната земя“, а не, както би било по-добре, с употребявания и до днес, но само на малцина достатъчно ясен библейски израз *обетована земя*.¹⁷

3. Покрѣвало — одѣваніе — одѣжда — риза

Думата *покрѣвало* е с твърде общо значение. Тя се среща в цитат (I послание на ап. Павел към Тимотей VI, 8): *имаше прѣпнтанїа и покрѣвала, смнн доволн бѣдем* 10.4). С думата *покрѣвало* (за грц. *σχηλασματα*) се означава всичко онова, което може да се употребява не за красота или за да топли тялото, а което само може да прикрие неговата голота (лат. *quibus tegamur*).

Одѣваніе е отглаголно име за действие (nomen actionis или acti), което се употребява в словото два пъти в най-общото си значение 'обличане', т. е. без да бъде синоним на *одѣжда*. Никой не бивало да смята, че грижата на Евтимий за братството е била грижа само за прехраната и за обличане на тялото (о *пнци и одѣванн тѣла* 11.2). На друго място става дума за някого, който се преструвал „*н жнѣа н одѣванїа быти ннѡчьскаг(о)*“, т. е. 'и по (начин на) живеене и по (начин на) обличане на инок (21.1).

¹⁷ Този израз може да е бил неясен и по времето на Цамблук. В XVII век това е несъмнено: препис П заменя *обѣтованіе* с *обѣтованіе*.

Синонимна на одѣжда е само една употреба на думата одѣвѣннѣ — когато става дума за наметването на дрехите на Евтимий и освобождаването му след чудото с вдървяването на ръката на палача му. Едни и същи дрехи — свещеническите одежди на Евтимий — в близко съседство в текста биват наречени веднъж одѣжда (58.2), а втори път одѣвѣннѣ (59.5). Каква е разликата между двете форми? След кървавата разправа с първенците на Търново завоевателите се приготвят за публично посичане и на патриарха, като най-напред събличат одеждите му („сѣлѣкѣшѣ ѿт одѣждѣ“ 58.2). След чудото с вдървяването на десницата на палача турците пуснали Евтимий свободен, като наметнали дрехите му: вл(а)женному же одѣвѣнѣ възлѣжше (59.5). В смятаното тук за неутрално назоваване на свещеническите одежди на Евтимий с формата одѣвѣнѣ според мене трябва да се подозира виждане от ъгъла на зрение вече не на събраните за кървавото зрелище християни, а на завоевателите-турци.

Още по-добре стилистичната възвишеност на думата одѣжда личи при втората употреба — при покъртителното описание на прощаването на Евтимий с жителите на Търново. Онези, които са били по-близо, се удостоивали с честта да се докоснат до ръцете му, други до одеждата му („вѣнѣ възвѣше рѣцѣ сподѣлѣхѣ сѣ, нныѣ одѣждѣ“ 62.2). Установяваната тук стилистична диференциация е типична за Цамблак. У Евтимий стилистичното противопоставяне на двете форми е обратнопосочено: „тѣло, вѣнѣжено оубо ѿ многоцѣнныѣ одѣвѣнѣ, малыи же нѣкыи н хоудыи вѣждѣмн одѣвѣно“ („Разказ за пренасяне на мощите на св. Параскева...“ (Kałuzniański. Werke d. Euthymius, 433).

Най-конкретно и битово значение може да се предполага за думата рнза, употребена еднократно в Словото. От краткия контекст и не съвсем яркото противопоставяне на синонимните думи в словото не може да се направи заключение за точното ѝ значение. Превеждането на рнза като 'дреха' е безспорно твърде общо. В словото рнза се противопоставя на още по-общите понятия одѣвѣннѣ и покрывало и на по-възвишеното название одѣжда (при което се има пред вид свещеническата одежда на патриарха). Въз основа на съчетаването на думата рнза с определението скръвнѣна, както и въз основа на самата ѝ употреба в конструкция за сравняване (всѣлѣсно жнтіе іако скръвнѣнѣ ѿтлагаахѣ рнзѣ 64.3) с увереност може да се говори само за една по-ниска стилистична стойност на употребата ѝ. А що се отнася до семантиката ѝ, би могло да се допуска и участие на съвременното значение 'риза': като намираща се по-близо до тялото ризата най-лесно се замърсява и най-често се сменя. Но все пак едно такова съображение е слабо доказателство за това, че тук може би става въпрос тъкмо за значението 'риза'.

Противопоставяне рнза (грц. *ῥιζιον*) — одѣжда (грц. *περιβόλαιον*) се установява и в Енинския апостол (от XII в.): н вѣсѣ іако рнза оведѣшахѣтѣ 'ще оветхят' н вѣко вѣждѣж... сѣвѣнѣннѣ измѣнатѣ сѣ (7а—8б),

срв. в Син. пс. *рѣза* — *одрѣло*. Обаче и тук поради многозначността на гръцките съответници трудно може да се предполагат по-точни значения на тези форми.

IV. СЕМАНТИКО-СИНТАКТИЧНА ДИФЕРЕНЦИАЦИЯ

по *срѣдѣ* — *посрѣдѣ* — *посрѣд*

В текста на Словото по препис *М* се явява само съкратена форма *посрѣд* (с фонетично-правописни варианти *посрѣдъ* и *посрѣд*, в препис *П*), за която в изданието се възстановява завършък *-ѣ* (ограден в скоби). В една своя употреба тази форма е съкратена във всички преписи: *посрѣд(ѣ)* своего града (65.1). В други 4 употреби съкратената форма е характерна за 4 преписа (18.1; 62.6; 18.2; 62.5), т. е. за 5 употреби (от общо 11) повечето преписи имат съкратената форма: за 1 употреба всички преписи, за 2 употреби 4 преписа и за други 2 употреби 3 преписа. Докато несъкратената форма *посрѣдѣ* (*// посрѣдѣ*) се явява общо в 3 употреби само в по 2 преписа (1.1 БО; 16.6 БП; 56.3 ОП), а други 3 употреби се констатира само за един препис (56.4; 61.8 — П и 62.5 — О). Към тези данни трябва да прибавим различията на Калужняцки с разделно изписване: по *срѣдѣ* (1.1, 18.2, 18.2, 56.3, 61.8). Като се абстрахираме от фонетичния развой *ѣ* > *ѣ* и от словообразователните варианти с *-н*, цялото разнообразие от варианти представлява три развойни етапа на интесуващата ни форма:

1) по *срѣдѣ* — съчетание от предлог и съществително с адвербиална (обстоятелствена) функция.

2) *посрѣдѣ* — срastване с примарна функция (при самостоятелна или приглаголна употреба) на наречие и със секундарна (в приименна употреба) функция на предлог.

3) *посрѣд* — предлог.

В старобългарски език, както се вижда в Пражкия речник, формата *посрѣдѣ* е функционирала и като наречие, и като предлог, при което и в едната, и в другата функция се забелязва колебание в правописа, което се отнася за слягото или разделно писане на съставката *по-*. Що се отнася до гласната *ѣ*, според сведенията, които се намират в речниците, тя редовно се изписва. Доколкото това *-ѣ* е било схващано като флексия на думата *срѣда*, тя не е могла въобще да подлежи на писмено съкращаване. Съкращенията в старобългарската писменост обхващат само средисловието — изгласът (а също така и началото) никога не се съкращава,¹⁸ например стб. им. ед. *в(ог)ъ*, дат. ед. *в(ог)оу // в(ог)он*, тв. ед. *в(ог)омъ* и т. н., срв. впрочем и лат. *sp̄s* или *sp̄us* вместо *spiritus*. Обаче, както показват вариантите *посрѣдѣ* и *посрѣд*, от препис *П* (1.1, 18.1, 62.5),

¹⁸ L. Moszyński. O staro-cerkiewno-słowiańskiej postaci imienia *ἰηδοῦς*. — *Studia linguistica in honorem Thaddaei Lehr-Splawiński*, Kraków, 1963, p. 192, 194.

тук имаме работа не с писмено съкращение, което не засяга окончателното (или въобще изгласа), а с фонетично явление — с непостоянна фонетична промяна, свързана с промяна в честотата на употреба на думата. Основната причина за прехода на предложното съчетание по сръдѣ от адвербиален израз в същинско наречие и за свързаната с това десемантизация и граматикализация на падежната форма сръдѣ и срастването ѝ с предлога по (по сръдѣ \geq посръдѣ) освен в разлагането на местния падеж като най-ранна проява на тенденцията в българския език към анализъм¹⁹ може да се търси и в по-честата употреба на формата за мест. ед. по сръдѣ в обстоятелствена стилистична функция. По-нататъшната десемантизация и граматикализация на формата посръдѣ също се намира в зависимост от още по-голямото разширяване на употребата ѝ в обстоятелствена функция, изразяващо се в разпространението ѝ в приименна употреба. Рязката промяна в честотата на употреба и свързаната с това пълна граматикализация на формата посръдѣ като предлог предизвикват и фонетична промяна, която се състои в съкращаването на крайната гласна -ѣ.²⁰ Така възниква сложният предлог посръд, чието съществуване по времето на Цамблук (или може би на преписвачите?) не подлежи на съмнение. У Цамблук е съществувала опозицията посръдѣ — посръд, жива днес в много говори, където противопоставят наречията *посреде*, *насреде* срещу предлозите *посред*, *насред*.

Нередовното съкращаване на крайната гласна -ѣ е било улеснено от още една особеност на развоя на българския език, на която заслужава да се обърне внимание. Както показват рус. *середá* — *середу* и сърбохърв. *srijèda* — *srijedu*, за тези форми трябва да се възстановява праславянска подвижна акцентуационна парадигма, т. е. **serdá* — **seřdo*, която ще е била налице и в старобългарския език. С установяването в българския език на постоянно ударение върху крайната гласна (окситонеза), което е една от многостранните прояви на тенденцията към унификация на основата, реликтните форми, т. е. образуванията по непродуктивното вече правило за подвижност на ударението са били изгласкани от системата за изразяване на вторични функции. Така възниква опозицията сръдѣж (\geq сръда) — сръдѣ. Във формата *сръда* основателно се вижда континуант на акцентната форма **seřdo* — като название на ден от седмицата тя се употребява най-често във вин. ед.²¹ От друга страна, като дума с локална семантична функция на думата *среда* е логично да се предполага най-честа употреба във формите за ед. ч. на локалните падежи — местния, от който се извеждат наречието и предлогът посръдѣ, и винителния, около който ще е било обобщено ударението за лексика-

¹⁹ Ив. Дуриданов. Пътят на българския език от синтетизъм към анализъм. — Бълг. език, VII, 1957, 1, с. 15 сл.

²⁰ Тук намира отражение законът на Г. К. Ципф за обратно пропорционалната зависимост между дължината и честотата на употреба на думата, разработен подробно и широко прилаган от W. Mańczak. *Z zagadnień językoznawstwa ogólnego*. Ossolineum, 1970.

²¹ Хр. Кодов. Подвижното българско ударение и неговото отношение към праславянското, I. Съществителни имена. С., 1929, с. 31.

лизираната форма с локална адвербиална функция.²² Подобна лексикализация на реликтни акцентни варианти имаме във формите *души* (срещу *души*), *лице* 'лицева страна' (срещу *лице*), *горе* (срв. *горà*), *отръки* (срв. *ръка*), *дъземи* (срв. *земя*) и т. н. По този начин е възникнала и опозицията *посрѣдѣ* — *посрѣдѣ*, чието наличие е свършено безспорно в друга творба на Цамблак — „Мъчението на Йоан Нови“ — където тези синтактико-семантични диференцирани акцентни дублети се намират употребени в едно и също изречение, срв. *посрѣдѣ тъмочислънаго нѣрвѣда* срещу *нагъ посрѣдѣ стоише* (11.2). В постоянно образуваната форма *посрѣдѣ* освен наречие можем и е по-правилно да виждаме предложно съчетание по *срѣдѣ* 'по средата' (само графически представено като наречие). А образуваната по непродуктивното правило за подвижност на ударението форма *посрѣдѣ* дори не е и наречие, а е вече предлог. В този акцентен вариант са налице вече и фонетични условия (неударена позиция) за съкращаването на *-ѣ* от някогашната падежна форма (мест. ед.) *срѣдѣ*, което от своя страна значително допринася за окончателното обособяване (лексикализиране) на някогашното предложно съчетание в същински сложен предлог.

* * *

Общо взето, писателите от Търновската книжовна школа показват консервативно отношение към езика. Особено успешно например отстояват ненарушавана старата книжовна традиция в областта на най-устойчивата част на езика — граматичния му строй, — макар че и тук се наблюдават моменти на развитие. Що се отнася до фонетиката, макар че сме свикнали да четем произведенията на търновските книжовници с носовки и с отчитане на слабите ерове, трябва да се подчертае, че това е новобългарска фонетика.

Важни промени в езика през XIV и XV в. трябва да са настъпили и в областта на речника като цяло, а също така и в значенията на отделните думи. От настоящите бележки за езика на Словото на Цамблак за Евтимий проличава, че и в областта на речника и семантичната система на един творец и на едно и също произведение съжителствуват елементите на новото с елементите на старото състояние. Някои от разгледаните думи и значения са били архаизирани още в епохата на Цамблак и в неговите произведения отекват може би за последен път, а други едва се появяват. Под перото на талантливия книжовник и едните, и другите се превръщат във важни средства на художественото изображение. А сполучливата йерархизация на функциите им и произтичащата от нея относителна хронология на явленията разкрива важни детайли, които задълбочават знанията ни и разширяват представата ни за историческия развой на езика.

²² Срв. данните за честотата на употреба на рус. *середина*: от 350 текста с общо 400 030 словоупотреби форми за мн. ч. и за дат. и твор. ед. въобще не се срещат, 1 употреба е отбелязана в им., 3 в род. и най-много — по 7 употреби — за вин. и мест. ед., вж. E. Steinfeldt. Häufigkeitwörterbuch der russischen Sprache. М., 1973, p. 126.